অধ্যায় ১৪ ঃ অসমত সংস্কৃত-চর্চা (প্রাচীন যুগৰ পৰা শংকৰদেৱলৈকে)

অধ্যায় গাঁথনি

১৪.১ উদ্দেশ্য
১৪.২ পৰিচয়
১৪.৩ অসমত সংস্কৃত-চর্চাৰ ইতিহাস
১৪.৪ শাসনাৱলী
১৪.৫ তন্ত্রাদি নানা শাস্ত্র আৰু টীকা-ভাষ্য
১৪.৬ প্রাক্ শংকৰী যুগত সংস্কৃত-চর্চা
১৪.৭ মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শংকৰদেৱৰ সংস্কৃত-চর্চা
১৪.৮ শংকৰদেৱৰ সংস্কৃত ৰচনাৱলী
১৪.৯ শংকৰদেৱৰ সমগ্র ৰচনাৱলীৰ এটি পৰিচয়
১৪.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১৪.১১ অধিক জানিবলৈ
১৪.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১৪.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

১৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্রাগ্জ্যোতিষ-কামৰূপ অর্থাৎ পুৰণি অসম ৰাজ্যত সংস্কৃত-চর্চা কেতিয়াৰ পৰা কি ধৰণে হৈছিল তাক জানিব পাৰিব
- প্রাচীন যুগৰ শাসনাৱলীৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- তন্ত্র আদি অসমত ৰচিত নানা শাস্ত্রৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- প্রাক্ শংকৰীযুগৰ সংস্কৃত-চর্চাৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শংকৰদেৱৰ ৰচনাৱলী তথা তেওঁৰ সংস্কৃত-চর্চাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১৪.২ পৰিচয়

ইতিমধ্যে আপুনি জানিব পাৰিছে যে ভাৰতবর্ষৰ পূর্বোত্তৰ প্রান্তত অৱস্থিত প্রাগ্জ্যোতিষ বা কামৰূপ নামেৰে পুৰণিকালত প্রসিদ্ধ আমাৰ এই অসম ৰাজ্যত পুৰণি কালৰে পৰা সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ চর্চা আৰু অনুশীলন হৈ আহিছে। প্রাচীনযুগ, মধ্যযুগ আৰু সাম্প্রতিক কাল— এই তিনি যুগতে সংস্কৃতৰ যি চর্চা হৈছে, সেয়া একে পর্যায়ৰ নহয়।

প্রাচীন যুগৰ অসমত নানা তাম্রলেখ-শিলালেখৰ ৰচনাৰ যোগেদি সংস্কৃত ভাষা সাহিত্যই বিকাশ লাভ কৰিছিল। তাৰ পিছত তন্ত্র আদি শাস্ত্র আৰু টীকা-ভাষ্য আদি ৰচিত হ'ল। তাৰ পৰৱর্তী পর্যায়ত সংস্কৃত শাস্ত্রসমূহৰ অসমীয়ালৈ ভাঙনি হ'বলৈ ধৰিলে। তথাপি সংস্কৃততো কিছু গ্রন্থৰ ৰচনা অব্যাহত থাকিল। এই অধ্যায়টিত প্রাচীন যুগৰ পৰা মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শংকৰদেৱলৈকে সংস্কৃতৰ যি চর্চা হৈছিল, তাৰ এটি পৰিচয় লাভ কৰিব।

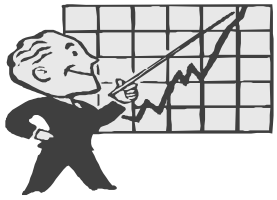
১৪.৩ অসমত সংস্কৃত-চর্চাৰ ইতিহাস

প্রাচীন আৰু মধ্য যুগত আমাৰ ৰাজ্যখন প্রাগ্‌জ্যোতিষ বা কামৰূপ নামে জনাজাত আছিল আৰু ইয়াৰ আয়তনো বর্তমানৰ তুলনাত বহুত বিস্তৃত আছিল। এই ৰাজ্যত সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ চর্চা কেতিয়া আৰম্ভ হৈছিল, তাক সঠিককৈ কোৱা টান যদিও শতপথ ব্রাহ্মণৰ এটা উক্তিৰ পৰা পণ্ডিতসকলে ক'ব খোজে যে উত্তৰ-বৈদিক যুগৰ খৃষ্টপূর্ব দশম শতিকামানতে বৈদিক যজ্ঞীয় সংস্কৃতৰ চর্চা প্রাগ্‌জ্যোতিষলৈও প্রসাৰিত হৈছিল। অসমত সংস্কৃত-চর্চাৰ নির্ভৰযোগ্য ঐতিহাসিক চিত্র এটি আংশিকভাৱে হ'লেও খৃষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ পৰাহে পোৱা যায়। ত্রয়োদশ শতিকালৈকে এই সময়ছোৱাত অলেখ শিলালেখ আৰু তাম্রলেখ অসমত ৰচিত হৈছিল। ইয়াৰ পৰৱর্তী কালতো তন্ত্রাদি নানা শাস্ত্র, কাব্য, নাটক, টীকা-ভাষ্য আদি গ্রন্থ ৰচিত হয়। প্রাপ্ত তথ্যসমূহৰ ভিত্তিত অসমত প্রাচীন কালৰ পৰা শ্রীমন্ত শংকৰদেৱলৈকে হোৱা সংস্কৃত-চর্চাৰ এটি ইতিবৃত্ত সংক্ষেপে তলত দাঙি ধৰা হ'ল।

১৪.৪ শাসনাৱলী

ভাৰতবর্ষৰ অন্যান্য প্রান্তৰ দৰে প্রাগ্‌জ্যোতিষ-কামৰূপ ৰাজ্যৰো ৰজাসকলে নিজৰ যশ-কীর্তিৰাশি যুগমীয়া কৰি ৰাখিবলৈ উপযুক্ত পণ্ডিতসকলৰ দ্বাৰা সেইসমূহ সংস্কৃত ভাষাত তাম্রলিপি বা শিলালিপিত খোদিত কৰাইছিল। এতিয়ালৈকে উপলব্ধ হোৱা এনে লিপিসমূহৰ ভিতৰত সুৰেন্দ্র বর্মাৰ উমাচল প্রশস্তিয়েই আটাইতকৈ পুৰণি। ৰজা মহেন্দ্র বর্মাৰ শিলা-শাসনত এই ৰজাজনে অনেক যজ্ঞ কৰাৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। তাৰ পৰা প্রমাণ হয় যে খৃষ্টীয় পঞ্চম শতিকাত অসমত বৈদিক সংস্কৃতৰ চর্চা হৈছিল। ধর্মপালৰ পুষ্পভদ্রা শাসনত পোৱা যায় যে (পুৰণি অসমৰ) খ্যাতিপল্লী নামৰ গাঁওখন বেদধ্বনিৰে সততে মুখৰিত হৈ আছিল। ভাস্কৰবর্মাৰ নিধানপুৰ শাসনৰ ভূমিদান পাওঁতা ব্রাহ্মণসকলৰ প্রত্যেকেই বেদজ্ঞ পণ্ডিত আছিল। আনকি ৰজা আৰু ৰাজকুমাৰসকলো বেদ, নীতিশাস্ত্র আদিত নিষ্ণাত আছিল। ভাস্কৰবর্মাৰ ডুবি শাসন অনুসৰি মহাৰাজ সুষ্ঠ বর্মা ব্যাকৰণ, ৰাজনীতি, সাংখ্য, ন্যায়, মীমাংসা আদি শাস্ত্রত নিপুণ আছিল। ভাস্কৰ বর্মা নিজেও বিচক্ষণ কবি আছিল। মহাৰাজ ইন্দ্রপালে ব্যাকৰণ, তন্ত্র আদি শাস্ত্রৰো অধ্যয়ন কৰিছিল। কেইবাখনো শাসনত বৃহস্পতি, উশনা আৰু কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্রৰো উল্লেখ আছে। এনে অসংখ্য উদাহৰণৰ পৰা ক'ব পাৰি যে খৃষ্টীয় পঞ্চমৰ পৰা ত্রয়োদশ শতিকাৰ এই সময়ছোৱা পুৰণি অসমৰ বাবে সংস্কৃত-চর্চা আৰু অনুশীলনৰ এক সোণালী যুগ আছিল। উল্লেখযোগ্য যে এই শাসনসমূহ সংস্কৃত কাব্যৰ

ৰীতিত লিখা হৈছে। উচ্চ মানৰ গদ্য আৰু পদ্যৰ সংমিশ্রণত ৰচিত এই ৰচনাসমূহ সংস্কৃত চম্পূকাব্যবোৰৰ দৰেই উপাদেয় আৰু উপভোগ্য। সুন্দৰ শব্দচয়ন, ৰস, গুণ, ৰীতি, অলঙ্কাৰ ছন্দ, চিত্রকল্পনা আদি কাব্যগুণৰ অপূর্ব সমাহাৰেৰে ৰচিত এই শাসনসমূহ কালিদাস, বাণভট্ট আদি শ্রেষ্ঠ সংস্কৃত কবিসকলৰ ৰচনাৰ সমকক্ষ বুলি ক'ব পাৰি। সেয়েহে এই শাসনসমূহ ঐতিহাসিকসকলৰ বাবে যিদৰে গুৰুত্বপূর্ণ, সেইদৰে সংস্কৃত-অনুৰাগী বা কাব্যতত্ত্বজ্ঞসকলৰ বাবেও সমানেই আদৰণীয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ পুৰণি অসমত সংস্কৃত চর্চাৰ প্রথম প্রমাণ কোনখন গ্রন্থত পোৱা যায়।

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ অসমৰ শাসনসমূহৰ ভিতৰত কোনখন আটাইতকৈ পুৰণি বুলি কোৱা হৈছে?

.....

১৪.৫ তন্ত্রাদি নানা শাস্ত্র আৰু টীকা-ভাষ্য

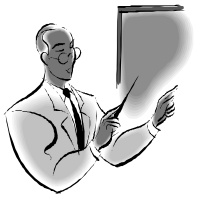
মধ্যযুগৰ আদি ভাগৰ পৰা অসমত নানা তন্ত্র, স্মৃতি, জ্যোতিষ, ধর্মশাস্ত্র, আয়ুর্বেদ, ব্যাকৰণ আদি শাস্ত্রৰ ৰচনা হ'বলৈ ধৰে। দ্বাদশ শতিকাৰ পৰা ক্রমাগতভাৱে গ্রন্থকাৰৰ নামসহ স্মৃতিগ্রন্থ, সেইসমূহৰ ওপৰত ৰচিত টীকা-ভাষ্য আদিও ৰচিত হোৱা দেখা যায়। দ্বাদশ শতিকাত ধৱলেশ্বৰ আৰু বিশ্বেশ্বৰ নামৰ দুজন স্মৃতিকাৰে যথাক্রমে ধৱলসংগ্রহ আৰু স্মৃতিসমুচ্চয় নামৰ দুখন স্মৃতিশাস্ত্র ৰচনা কৰে। এই সময়তে পণ্ডিত নাৰায়ণ সর্বজ্ঞই মন্বর্থবিবৃত্তি নামৰ মনুস্মৃতিৰ টীকাখনি প্রণয়ন কৰে। ইয়াৰ পিছত বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য স্মৃতিকাৰ হৈছে পঞ্চদশ শতিকাৰ দামোদৰ মিশ্র আৰু ষোড়শ শতিকাৰ স্মার্ত শিৰোমণি পীতাম্বৰ সিদ্ধান্ত বাগীশ। দামোদৰ মিশ্রৰ তিনিখন গ্রন্থ হৈছে— *বৃহদ্গঙ্গাজল, স্মৃতিসাগৰ* আৰু *দশকর্মপদ্ধতি* । পীতাম্বৰেও *তীর্থ কৌমুদী, প্রেত কৌমুদী* আদি কেইবাখনো স্মৃতিগ্রন্থ প্রণয়ন কৰি অসমৰ স্মৃতিশাস্ত্রৰ ধাৰালৈ বিশেষ অৱদান আগবঢ়ায়।

কামৰূপ ৰাজ্যখন তন্ত্র-মন্ত্রৰ দেশ বুলি এটি প্রসিদ্ধিয়েই আছে। এই প্রসংগত *কালিকাপুৰাণ* (খৃঃ নৱম শতিকা) যোগিনী তন্ত্র (খৃঃ ষোড়শ শতিকা), *কামাখ্যা তন্ত্র, ধর্মপুৰাণ* আৰু *হৰগৌৰী সংবাদ*ৰ দৰে তন্ত্রশাস্ত্র বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। একাদশ শতিকাত মীননাথ নামৰ তান্ত্রিক বৌদ্ধজনে *কৌলজ্ঞান নির্ণয়, অকুলবীৰ তন্ত্র* আৰু *কামাখ্যা গুহ্যসিদ্ধি* নামৰ তিনিখন তন্ত্রশাস্ত্র ৰচনা কৰে। সেইদৰে জ্যোতিষশাস্ত্রৰ ক্ষেত্রতো কামৰূপ *নিবন্ধনীয় খণ্ডসাধ্য* নামৰ ষষ্ঠ-সপ্তম শতিকাতে ৰচিত গ্রন্থখনিয়ে কামৰূপ ৰাজ্যত পঞ্জিকা গণনাৰ পৃথক্ পদ্ধতিৰ সাক্ষ্য দাঙি ধৰে। চতুর্দশ শতিকাৰ দামোদৰ মিশ্রৰ *জ্যোতিষসাৰ সংগ্রহ,* ষোড়শ শতিকাৰ

পীতাম্বৰ সিদ্ধান্ত বাগীশৰ *গ্রহণ কৌমুদী*, শম্ভুনাথ মিশ্রৰ *বর্ষভাস্কৰ* আদি গ্রন্থও এই ক্ষেত্রত বিশেষভাৱে উল্লেখ্য।

পুৰণি অসমৰ চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্রখনিও সমৃদ্ধ কৰি তোলে *আয়ুর্বেদ কল্পতৰু, আয়ুর্বেদ দর্শন* আদি গ্রন্থৰ ৰচনাই। কেৱল মানুহৰ চিকিৎসাই নহয়, পশুৰ চিকিৎসাৰ ক্ষেত্রতো পুৰণি অসমত খৃঃ প্রথম শতিকামানতে পালকাপ্য মুনিয়ে *হস্ত্যায়ুর্বেদ* বা *গজসূত্র* ৰচনা কৰিছিল। মুঠ চাৰিটা খণ্ড আৰু ১৬০টা অধ্যায়ত ৰচিত এই গ্রন্থত হাতীৰ নানাৰোগৰ শল্য-চিকিৎসা, ঔষধ বিধান আদি বিষয়ৰ বিস্তৃত আলোচনা আছে।

সংস্কৃত ব্যাকৰণৰো চর্চা হৈছিল কামৰূপ ৰাজ্যত। কোচৰজা নৰনাৰায়ণৰ পৃষ্ঠপোষকতাত পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে *প্রয়োগৰত্নমালা* নামৰ ব্যাকৰণ গ্রন্থ ৰচনা কৰি ব্যাকৰণৰ এক স্বতন্ত্র বা মৌলিক ধাৰাৰ প্রৱর্তন কৰে পঞ্চদশ শতিকাত।

জানি থোৱা ভাল

পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে অসমত প্রৱর্তন কৰা ব্যাকৰণৰ ধাৰাটি *'ৰত্নমালা'* সম্প্রদায় নামে জনাজাত।

ৰজা নৰনাৰায়ণ আৰু তেওঁৰ ভ্রাতৃ শুক্লধ্বজ বা চিলাৰায় দুয়োজনেই সংস্কৃত শাস্ত্রজ্ঞ আছিল। নৰনাৰায়ণৰ আদেশতে কবি কর্ণপূৰে *বৃত্তমালা* নামৰ সংস্কৃত ছন্দৰ এখনি পুথি ৰচনা কৰিছিল। আনহাতে শুক্লধ্বজে কবি জয়দেৱ ৰচিত *গীতগোৱিন্দম্* নামৰ খণ্ড কাব্যৰ ওপৰত সাৰৱতী নামৰ এটি টীকা প্রণয়ন কৰিছিল। ভাৱৰ গাম্ভীর্য, শব্দ চয়ন, ৰচনা-ৰীতি আদিৰ ক্ষেত্রত এই টীকা মল্লিনাথ প্রভৃতি পণ্ডিতসকলৰ টীকাৰ সমকক্ষ বুলিব পাৰি। নৰনাৰায়ণৰ ৰাজসভাৰ পণ্ডিতসকলে আনকি সংস্কৃততে যাতে কথা কয়, তাৰ কাৰণে ৰজাই নিয়ম কৰি দিছিল। মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ চৰিত্রকাৰ ভূষণদ্বিজে লিখিছে—

সংস্কৃত বিনে কেহো কথা নকৱয়। সামান্য কথাক সবে সংস্কৃতে কহয়।।

দ্বিজভূষণ, পৃঃ ১৬৮

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ মধ্যযুগৰ অসমত কি কি বিষয়ৰ ওপৰত শাস্ত্র ৰচিত হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ পীতাম্বৰ সিদ্ধান্তবাগীশে ৰচনা কৰা দুখন স্মৃতিশাস্ত্রৰ নাম লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ *কালিকাপুৰাণ*ৰ ৰচনা কাল কি?

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ পুৰণি অসমত ৰচিত হোৱা চিকিৎসা বিজ্ঞান বিষয়ক দুখন গ্রন্থৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ পুৰণি অসমত পশু চিকিৎসাৰ পুথি কোনে ৰচনা কৰিছিল? তেওঁ লিখা পুথিখনিৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ চিলাৰায়ে ৰচনা কৰা *গীতগোবিন্দৰ* টীকাটিৰ নাম কি?

.....

১৪.৬ প্রাক্ শঙ্কৰী যুগত সংস্কৃত-চর্চা

সংস্কৃত গ্রন্থসমূহ সর্বসাধাৰণ লোকৰ বাবে সহজবোধ্য নাছিল। সেয়েহে দেখা যায়, চতুর্দশ শতিকাৰ কামৰূপ-প্রাগ্জ্যোতিষ ৰাজ্যৰ ৰজাসকলে সংস্কৃত শাস্ত্র তথা কাব্যসমূহ প্রান্তীয় ভাষা অসমীয়ালৈ ভাঙনি কৰিবলৈ পণ্ডিতসকলক নিযুক্ত কৰে। সেই পৃষ্ঠপোষক ৰজা বা ৰাজপুৰুষকেইজন আছিল কমতাপুৰনৃপতি দুর্লভ নাৰায়ণৰ পুত্র ইন্দ্রনাৰায়ণ, তাম্রধ্বজ আৰু তেওঁৰ অনুজ তথা ৰবাহ ৰজা শ্রীমহামাণিক্য। তেওঁলোকৰ অনুপ্রেৰণাত কবি হেমসৰস্বতী, ৰুদ্র কন্দলী, হৰিহৰ বিপ্র, কবিৰত্ন সৰস্বতী আৰু মাধৰ কন্দলীয়ে সংস্কৃতত ৰচিত ৰামায়ণ মহাকাব্য ভাগৱত আদি পুৰাণ মন্থন কৰি অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰে।

হেম স্বৰস্বতী ঃ এইজনা কবিয়ে কমতাপুৰৰ ৰজা দুর্লভ নাৰায়ণৰ পৃষ্ঠপোষকতাত প্রহ্লাদ চৰিত্র আৰু হৰগৌৰী সম্বাদ নামৰ দুখনি গ্রন্থ প্রণয়ন কৰে। কবিজনাই *বামন পুৰাণৰ* আলমত গ্রন্থখন ৰচনা কৰিছে বুলি কৈছে যদিও বর্তমান উপলব্ধ *বামন পুৰাণত* তেওঁ বর্ণনা কৰা প্রহ্লাদ হিৰণ্যকশিপুৰ আখ্যান পোৱা নাযায়। সি যি কি নহওক, সেই সময়ত হয়তো *বামন পুৰাণ* নামৰ অন্য কোনো এখন পুৰাণ বা উপ পুৰাণ অসমত আছিল। প্রহ্লাদ চৰিত্রত কবিয়ে বিষ্ণুৰ মহিমা প্রতিপন্ন কৰিছে।

হৰগৌৰী সম্বাদ ঃ এই সম্বাদ হৈছে *কালিকাপুৰাণ* আৰু *নৃসিংহ পুৰাণৰ* আলমত বিৰচিত ৮৯৯ পদযুক্ত এখনি কাব্য। বিষ্ণুৰ অন্যতম অৱতাৰ নৰসিংহই হিৰণ্যকশিপুক বধ কৰা প্রথম অধ্যায়ৰ বিষয়বস্তুখিনি কবিয়ে *নৃসিংহ পুৰাণৰ* পৰা লৈছে আৰু পৰৱর্তী অধ্যায়ত বর্ণিত তাৰকাসুৰ বধ আদি কথাখিনি *কালিকাপুৰাণৰ* পৰা গ্রহণ কৰিছে।

এই গ্রন্থখনিয়ে হেমসৰস্বতীৰ সংস্কৃত শাস্ত্রত থকা বিদগ্ধতাৰ কথা নিশ্চিতভাৱে সূচিত কৰে। হেমসৰস্বতীৰ পিতৃ ৰুদ্র সৰস্বতী 'সর্বশাস্ত্র পণ্ডিত' আছিল বুলিও উল্লেখ পোৱা যায়।

কবিৰত্ন সৰস্বতী ঃ হেমসৰস্বতীৰ প্রায় সমসাময়িক এই কবিজনাই মহাভাৰতৰ দ্রোণপর্বৰ জয়দ্রথ বধৰ আখ্যানটো অসমীয়ালৈ ভাঙে। এওঁৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল ৰজা ইন্দ্রনাৰায়ণ।

ৰুদ্রকন্দলী ঃ শ্রীমন্ত তাম্রধ্বজৰ অনুপ্রেৰণাত ৰুদ্রকন্দলীয়ে মহাভাৰতৰ দ্রোণপর্বৰ অন্তর্গত শিনিপুত্র সাত্যকিৰ যুদ্ধযাত্রা আৰু বীৰত্বব্যঞ্জক কথাখিনি অনুবাদ কৰে।

হৰিবৰ বিপ্র ঃ কবি হৰিবৰ বিপ্রই কমতাপুৰৰ ৰজা দুর্লভনাৰায়ণৰ অনুপ্রেৰণাত জৈমিনীয় মহাভাৰতৰ আশ্বমেধিক পর্বত থকা আখ্যানৰ আধাৰত *বভ্রুবাহনৰ যুদ্ধ* আৰু *লৱ-কুশৰ যুদ্ধ* নামৰ কাব্য দুখনি ৰচনা কৰে।

মাধৱকন্দলী ঃ চতুর্দশ শতিকাৰ ৰহাই ৰজা মহামাণিক্যৰ ৰাজকবি মাধৱকন্দলী প্রাক্ শঙ্কৰী যুগৰ সর্বশ্রেষ্ঠ কবি। তেওঁ বাল্মীকিৰ সপ্তকাণ্ড ৰামায়ণখনি অসমীয়ালৈ ভাঙে। তেওঁ উল্লেখ কৰিছে যে তেওঁ সংস্কৃত শাস্ত্রত বিদগ্ধ হৈও সর্বসাধাৰণে বুজিব পৰাকৈ পয়াৰত অর্থাৎ অসমীয়া পদত ৰামায়ণৰ ভাঙনি কৰে।

শ্লোক সংস্কৃতে আমি
পঢ়িবাক ভাল জানি
কৰিলোহো সর্বজন বোধে।
ৰামায়ণ সুপয়াৰ
শ্রীমহামাণিক্য যে
ৰহাহ ৰজাৰ অনুৰোধে।।

অৱশ্যে মাধৱ কন্দলীয়ে যদিও ৰামায়ণৰ সাতটা কাণ্ডকে ৰচনা কৰিছিল বুলি নিজে উল্লেখ কৰিছে, তথাপি আদি আৰু শেষ কাণ্ড দুটা পাবলৈ নাই। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱ আৰু শঙ্কৰদেৱেহে ক্রমে আদি কাণ্ড আৰু উত্তৰাকাণ্ড ৰচনা কৰি ৰামায়ণখন সম্পূর্ণ কৰে। তেওঁলোকে আন পাঁচটা কাণ্ডতো ভক্তিমূলক উপদেশ সংযোজন কৰি ৰামায়ণক বৈষ্ণৱ সমাজৰ বাবে গ্রহণযোগ্য কৰি তোলে। মাধৱকন্দলীয়ে বাল্মীকি ৰামায়ণখনি সংক্ষিপ্ত কৰিহে অনুবাদ কৰিছে বুলি নিজেই উল্লেখ কৰিছে— 'সপ্তকাণ্ড ৰামায়ণ পদবন্ধে নিবন্ধিলো লম্ভা পৰিহৰি সাৰোদ্ধৃতে।' উল্লেখযোগ্য যে উত্তৰ ভাৰতৰ প্রান্তীয় ভাষাত বিৰচিত ৰামায়ণকেইখনৰ ভিতৰত মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণেই প্রাচীনতম।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৯ ঃ মাধৱকণ্ডলীৰ ৰামায়ণৰ কেইটা কাণ্ড বর্তমান উপলব্ধ হয়? বাকী দুটা কাণ্ড কোনে ৰচনা কৰে?

.....

.....

১৪.৭ মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শংকৰদেৱৰ সংস্কৃত-চর্চা

ইতিমধ্যে আপুনি প্রাক্ শংকৰী যুগৰ কবিসকলে আৰম্ভ কৰা সংস্কৃতমূলক ধাৰটিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। এই ধাৰাটিয়ে মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শংকৰদেৱ আৰু তেওঁৰ প্রধান শিষ্য মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ অনবদ্য ৰচনাৰাজিৰ যোগেদি এক পৰিপক্ক অৱস্থা লাভ কৰে। খৃষ্টীয়

পঞ্চদশ-ষোড়শ শতিকাত সমগ্র উত্তৰ ভাৰত বৈষ্ণৱ আন্দোলনেৰে বিধৌত হোৱা সময়ত অসমতো শ্রীমন্ত শংকৰদেৱে গীতা-ভাগৱত আদি শাস্ত্রৰ সাৰ সংগ্রহ কৰি 'একশৰণ হৰি নাম ধর্ম' প্রৱর্তন কৰে। সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যত মহাপুৰুষজনা যে পৰম নিষ্ণাত আছিল, সেই কথা গুৰুচৰিতত বিস্তৃতভাৱে পোৱা যায়। গুৰু মহেন্দ্র কন্দলীৰ টোলতে শংকৰদেৱে বেদ-বেদান্ত, পুৰাণ-ভাৰত, ৰামায়ণ, ব্যাকৰণ, দর্শন আদি নানা শাস্ত্র অধ্যয়ন কৰি 'ওজা ছাতৰ' হৈ এক চমকপ্রদ প্রতিভাৰ পৰিচয় দিছিল।

একশৰণ হৰিনাম ধর্ম জনসমাজত ব্যাপকভাৱে প্রচাৰ আৰু প্রসাৰ কৰিবলৈ শংকৰদেৱে সৃষ্টি কৰা বিশাল আৰু বর্ণাঢ্য সাহিত্যৰাজিৰ মাজত গুৰুজনাৰ অগাধ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় পোৱা যায়। তেওঁ ৰচনা কৰা পুথিসমূহৰ মাধ্যম প্রধানতঃ পুৰণি অসমীয়া আৰু ব্রজবুলি বা ব্রজাৱলী আছিল যদিও সংস্কৃত ভাষাতো তেওঁ কিছু ৰচনা প্রণয়ন কৰিছিল। তেওঁৰ সংস্কৃত ৰচনাসমূহ হৈছে ঃ

(১) কৰতল কমল শীর্ষক কবিতাটি,

(২) তোটয় নামৰ প্রশস্তিটি,

(৩) ভক্তি ৰত্নাকৰ গ্রন্থ, আৰু

(৪) অংকীয়া নাটৰ শ্লোকসমূহ।

গুৰুজনাৰ অন্যান্য ৰচনাৰাজিৰো মূল উৎস প্রধানতঃ সংস্কৃত শাস্ত্রসমূহেই। এই ৰচনাসমূহৰ এটি সংক্ষিপ্ত পৰিচয় তলত দিয়া হৈছে। প্রথমে ওপৰত উল্লেখ কৰা গুৰুজনাৰ সংস্কৃত ৰচনাৱলীৰ এটি চমু আলোচনা কৰা হৈছে।

১৪.৮ শংকৰদেৱৰ সংস্কৃত ৰচনাৱলী

(১) **কোমল গীত ঃ** চৰিত পুথিমতে শংকৰদেৱে টোলত অধ্যয়ন কৰি থাকোতেই আকাৰ-ইকাৰ আৰু যুক্তাক্ষৰ নথকা বাৰেমতৰাবিহীন, অথচ ভগৱানৰ মহিমা প্রকাশক এটি কবিতা বা স্তোত্র ৰচনা কৰে, যাৰ ভাষা হৈছে সংস্কৃত। ইয়াক কোমল গীত বুলিও জনা যায়। গীতটি হৈছে—

কৰতল কমল কমল দলনয়ন।
ভৱদৱ দহন গহন বনশয়ন।। ইত্যাদি

ইয়াত প্রভু ভগৱন্তৰ ৰূপ-বর্ণনাৰ অন্তত তেওঁৰ কৃপাবস্তু লাভ কৰি যে ভক্তসকলে জন্ম-মৃত্যুৰ চক্রৰ পৰা পৰিত্রাণ পাব পাৰে, তাক সুন্দৰকৈ প্রতিপাদন কৰা হৈছে। শিশু কালতে এনে ভাৱগভীৰ স্তোত্র এটি ৰচনা কৰা কথাই গুৰুজনাৰ অসামান্য প্রতিভাৰ পৰিচয় বহন কৰে।

(২) **তোটয় ঃ** সংস্কৃত ত্রোটক ছন্দত ৰচিত ভগৱান বিষ্ণু-কৃষ্ণৰ স্তুতি স্বৰূপ এই কবিতাটি শংকৰদেৱৰ অপূর্ব সৃষ্টি। কথিত আছে যে মহাপুৰুষ শংকৰদেৱ স্মার্তকর্মৰ বিৰোধী বুলি ৰুষ্ট হৈ ৰজা নৰনাৰায়ণে যেতিয়া তেওঁক বন্দী কৰাই নিছিল, তেতিয়া তেওঁ স্বৰচিত এই স্তোত্রটিৰে নিজৰ ইষ্ট দেৱতা কৃষ্ণক স্তুতি কৰি ৰাজসিংহাসনৰ ফালে

আগুৱাই গৈছিল। কবিতাটিৰ বৈশিষ্ট্য এয়ে যে আগৰ শাৰীৰ অন্তিম বৰ্ণটি পিছৰ শাৰীৰ আদ্য বৰ্ণৰূপে বিন্যাস কৰা হৈছে— 'অন্ত্যাক্ষৰী' ৰূপত। অসমীয়া বৈষ্ণৱ সমাজত প্ৰচলিত চৈধ্য প্ৰসংগত এই তোটয়টিও পৰিৱেশন কৰা হয়।

(৩) **ভক্তি ৰত্নাকৰ ঃ** শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ সংস্কৃত ৰচনাৰাজিৰ ভিতৰত ভক্তি ৰত্নাকৰ গ্ৰন্থখনি আকাৰ আৰু প্ৰকাৰ, এই দুয়োটা ক্ষেত্ৰতে শ্ৰেষ্ঠ। স্বপ্ৰৱৰ্তিত একশৰণ হৰিনাম ধৰ্মৰ সকলো তত্ত্ব এই গ্ৰন্থতে সন্নিৱিষ্ট হৈ আছে। সেয়েহে গ্ৰন্থখনিক 'প্ৰকৰণ গ্ৰন্থ' বা নিৰ্ণয়াত্মক গ্ৰন্থ বুলিব পাৰি। ইয়াত মুঠতে ৩৮টা অধ্যায় আছে। শ্ৰীমদ্ভাগৱতকে মুখ্য কৰি নানা ভক্তি-প্ৰতিপাদক গ্ৰন্থৰ প্ৰয়োজনীয় শ্লোকসমূহ সংকলন কৰি গ্ৰন্থখনি প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। তথাপি ভাগৱতেই যে গ্ৰন্থখনিৰ প্ৰধান উপজীব্য, সেই কথা গুৰুজনাই এনেদৰে উল্লেখ কৰিছে— ভাগৱতস্বৰূপ ক্ষীৰসমুদ্ৰৰ পৰা মাখনৰ দৰে সাৰভাগ সংগ্ৰহ কৰি অচ্যুতৰ কিঙ্কৰ শঙ্কৰে তীক্ষ্ণধী ভক্তসকললৈ আগবঢ়াইছে; তেওঁলোকে যেন তাক সাদৰে পান কৰে।

ভাগৱতৰ বাহিৰে আন যিসমূহ গ্ৰন্থৰ পৰা শ্লোক সংগ্ৰহ কৰা হৈছে, সেইসমূহ হৈছে— *ভাৱাৰ্থদীপিকা* (শ্ৰীধৰস্বামীকৃত ভাগৱতৰ ভাষ্য), *বৃহন্নাৰদীয় পুৰাণ, বৈষ্ণৱানন্দলহৰি, শ্ৰীমদ্ভগৱদ্‌গীতা, বিষ্ণুপুৰাণ, যোগসাৰ, পদ্মপুৰাণ, নৰসিংহপুৰাণ, মৎস্যপুৰাণ, কূৰ্মপুৰাণ, বামনপুৰাণ, শান্তিশতক, পাণ্ডৱীগীতা* ইত্যাদি।

সমগ্ৰ গ্ৰন্থখনিত থকা মুঠ শ্লোকত সংখ্যা ৫৭১। তাৰ ভিতৰত ৪৫৬টা শ্লোকেই মূল সংস্কৃত ভাগৱতৰ পৰা সংগৃহীত। শংকৰদেৱে নিজে ৰচনা শ্লোক মাত্ৰ তিনিটিহে। কিন্তু এই কথাই গ্ৰন্থখনিৰ মৌলিকতা ম্লান কৰা নাই। গ্ৰন্থখনিত প্ৰতিপাদন কৰা প্ৰধান বিষয়সমূহ হৈছে ভক্তিজ্ঞানদাতা গুৰুৰ পৰম পূজনীয়তা, নৰদেহৰ মহিমা, সৎসঙ্গৰ মহিমা, ন বিধ বিষ্ণুভক্তিৰ ভিতৰত শ্ৰৱণ, কীৰ্তন, স্মৰণ আৰু অৰ্চন ভক্তিৰ মাহাত্ম্য, ভক্তিযোগ নিৰূপণ, ভগৱদ্ ভক্তিৰ উত্তম, অন্তৰংগ, নিৰ্গুণ আৰু সপ্ৰেম, এই চতুৰ্বিধৰ নিৰূপণ, ভক্তসকলৰো উত্তম, মধ্যম আৰু প্ৰাকৃতভেদে তিনিপ্ৰকাৰৰ লক্ষণ নিৰূপণ, কলিৰ ধৰ্ম, ভাৰতভূমিৰ প্ৰশংসা, মায়াতৰণৰ উপায়, ভাগৱতৰ মাহাত্ম্য ইত্যাদি। ভাগৱতৰ শ্লোকসমূহৰ ক্ষেত্ৰত শঙ্কৰদেৱে শ্ৰীধৰস্বামীৰ ভাৱাৰ্থ-দীপিকাকে আধাৰ স্বৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে যদিও নিজৰ মতেই টীকাখিনি সজাই পৰাই লৈছে।

সমস্ত শাস্ত্ৰসৎসাৰমুদ্ধৃত্য
বিদধেঽধুনা।
ভক্তিৰত্নাকৰাখ্যং তৎ সংগ্ৰহং
শঙ্কৰঃ কিল।।
ভক্তিৰত্নাকৰ (ভ. ৰ.), ১/৩
সমুদ্ধৃতং ভাগৱতাভিধান
দুগ্ধাম্বুধের্মন্নৱনীতপিণ্ডম্।
শ্ৰীশঙ্কৰেণাচ্যুতকিঙ্কাৰণ বুদ্ধ্যা
জুষধ্বং শিতয়া সুধীৰাঃ
ভ. ৰ. ১/২

(৪) **অঙ্কীয়া নাট ঃ** মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱেই অসমীয়া নাট্য সাহিত্যৰ জনক। হৰি নাম ধৰ্মৰ বহুল প্ৰচাৰৰ অৰ্থে তেওঁ সংস্কৃত নাটকৰ আৰ্হিত নাট্যবিধান অনুসৰণ কৰি নিম্নোক্ত ছখন অংকীয়া নাট ৰচনা কৰে ঃ

(১) ৰুক্মিণী হৰণ
(২) পাৰিজাত হৰণ
(৩) কালিয়দমন
(৪) কেলিগোপাল
(৫) পত্নীপ্ৰসাদ আৰু
(৬) ৰামবিজয়।

এই নাটকেইখনৰ ভিতৰত ৰামবিজয় নাটৰ বিষয়বস্তু মূল সংস্কৃত ৰামায়ণৰ আদিকাণ্ড। বাকী পাঁচখন নাটৰ কাহিনী ভাগৱত পুৰাণৰ পৰা লোৱা হৈছে। অৱশ্যে পাৰিজাত হৰণত হৰিবংশৰ আখ্যানো যোগ দিয়া হৈছে।

এই নাটকেইখনত গুৰুজনাই মুঠতে ১৮০টা সংস্কৃত শ্লোক ব্যৱহাৰ কৰি নাট্যবস্তুৰ মূল জঁকাটো নির্মাণ কৰিছে। লগতে সূত্ৰ, সংলাপ, গীত আৰু পদৰ আকাৰত থকা জনসাধাৰণৰ সুখবোধ্য ব্ৰজাৱলী ভাষাটি প্ৰয়োগ কৰি মূল জঁকাটিত ৰক্ত-মাংসৰ সংযোজন ঘটাই একেখিনি নাট্যবস্তুকে কিছু বিস্তৰ ৰূপত দোহাৰিছে। আনকথাত শ্লোকত থকা কথাখিনিকে সূত্ৰধাৰৰ ব্যাখ্যাত, চৰিত্ৰসমূহৰ সংলাপত আৰু গীতৰ মাধ্যমেদি বহলাই প্ৰকাশ কৰা হৈছে।

অংকীয়া নাটসমূহত সংস্কৃত নাট্যকলাৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ লক্ষ্য কৰা যায়। সংস্কৃত ৰূপক আৰু অংকীয়া নাটসমূহৰ মাজত থকা কেইটামান প্ৰধান সাদৃশ্য এনেধৰণৰ—

(ক) **সূত্ৰধাৰ ঃ** সংস্কৃত ৰূপকৰ দৰে অংকীয়া নাটো সূত্ৰধাৰেই আৰম্ভ কৰে। অৱশ্যে সংস্কৃত ৰূপকত সূত্ৰধাৰে নান্দী পাঠ কৰিয়েই প্ৰস্থান কৰে, কিন্তু অংকীয়া নাটত সূত্ৰধাৰজনে আৰম্ভৰ পৰা শেষলৈকে মঞ্চত থাকি নাটখনৰ পৰিচালনা কৰে।

(খ) **নান্দী শ্লোক আৰু ভৰতবাক্য ঃ** সংস্কৃত ৰূপকৰ দৰে অংকীয়া নাটো নান্দী শ্লোকেৰেই আৰম্ভ কৰা হয়। ঠিক সেইদৰে সংস্কৃত ৰূপক শেষ হয় ভৰতবাক্যৰে অর্থাৎ এটি মঙ্গলজনক শ্লোকেৰে। অংকীয়া নাটৰ শেষতো তাৰেই অনুৰূপ মুক্তিমঙ্গল বা মঙ্গল ভটিমা থাকে।

(গ) **গীতিপ্ৰধানতা ঃ** সংস্কৃত ৰূপকৰ দৰে অংকীয়া নাটো গীতিপ্ৰধান। সংস্কৃত ৰূপকৰ চৰিত্ৰবোৰৰ মুখৰ সংলাপ-বিধি ছন্দত নিবদ্ধ শ্লোকতে বেছিকৈ থাকে। অংকীয়া নাটৰো আদিৰ পৰা অন্তলৈকে থকা পদ, পয়াৰ, ভটিমা আদি শাস্ত্ৰসম্মত ৰাগ-তালত নিবদ্ধ।

(ঘ) **প্ৰৰোচনা ঃ** সংস্কৃত ৰূপকৰ দৰে অংকীয়া নাটতো সূত্ৰধাৰে নাটকৰ আৰম্ভণিতে দর্শক শ্ৰোতাক অভিনয়ৰ পিনে আকৃষ্ট কৰিবলৈ আহ্বান কৰে। নাট্যশাস্ত্ৰত ইয়াকে প্ৰৰোচনা বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱৰ ৰুক্মিণী হৰণ নাটত সূত্ৰধাৰে সামাজিকৰ মন আকর্ষণ কৰিবলৈ এই শ্লোক উচ্চাৰণ কৰিছে—

ভোঃ ভোঃ সদাসদঃ যূয়ং শৃণুধ্বং শ্ৰদ্ধয়াধুনা।
ৰুক্মিণীহৰণং নাম নাটকং মুক্তিসাধকম্।।

(ঙ) **ৰস ঃ** সংস্কৃত ৰূপকৰ দৰে অংকীয়া নাটৰো মূল লক্ষ্য ৰসসৃষ্টি। অৱশ্যে অংকীয়া নাটত শৃঙ্গাৰ আৰু বীৰ ৰসৰ পৰিৱর্তে ভক্তিৰসৰহে অভিব্যঞ্জনা কৰা হয়। সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ মতে ভক্তি হৈছে শান্তৰসৰ অন্তর্গত এটি ভাৱহে। কিন্তু বংগীয় বৈষ্ণৱ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মতে ভক্তি কেৱল এটা ৰসেই নহয়, ই সর্বশ্ৰেষ্ঠ ৰস। শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱেও জনসাধাৰণক কৃষ্ণ-ভক্তিৰ প্ৰতি সহজে আকর্ষণ কৰিবলৈ অংকীয়া নাটসমূহ ৰচনা কৰে।

এইদৰে অংকীয়া নাটসমূহত সংস্কৃত ৰূপকৰ গভীৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়।

১৪.৯ শ্রীমন্ত শংকৰদেৱৰ সমগ্র ৰচনাৱলীৰ এটি চমু পৰিচয়

ৰচনাৰ গঠন আৰু বিষয়বস্তুৰ বৈচিত্র্য অনুসৰি মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ ৰচনাৱলীক এইকেইটা প্রধান শ্রেণীত ভাগ কৰিব পাৰি—

(১) **কাব্য ঃ** (ক) হৰিশ্চন্দ্র উপাখ্যান, (খ) ৰুক্মিণী হৰণ, (গ) বলিছলন, (ঘ) অমৃতমথন, (ঙ) অজামিল উপাখ্যান আৰু (চ) কুৰুক্ষেত্র।

(২) **ভক্তিতত্ত্ব প্রকাশক গ্রন্থ ঃ** (ক) ভক্তিপ্রদীপ, (খ) ভক্তি ৰত্নাকৰ (সংস্কৃত), (গ) নিমিনৱসিদ্ধ সংবাদ আৰু (ঘ) অনাদিপাতন।

(৩) **অনুবাদমূলক ঃ** (ক) ভাগৱত ১ম, ২য়, ৬ষ্ঠ (অজামিল উপাখ্যান মাত্র), ৮ম (বছিলন, অমৃত মথন) ১০ম (আদি আৰু শেষৰ অংশবিশেষ), ১১শ আৰু ১২শ স্কন্ধ আৰু (খ) উত্তৰাকাণ্ড ৰামায়ণ।

(৪) **নাম প্রসংগ ঃ** (ক) কীর্তন আৰু (খ) গুণমালা।

(৫) **অংকীয়া নাট ঃ** (ক) পত্নীপ্রসাদ, (খ) কালিয়দমন, (গ) কেলিগোপাল, (ঘ) ৰুক্মিণীহৰণ, (ঙ) পাৰিজাত হৰণ আৰু (চ) ৰামবিজয়।

(৬) **গীত ঃ** (ক) বৰগীত, (খ) ভটিমা, (গ) তোটয় আৰু (ঘ) চপয়।

(১) ***হৰিশ্চন্দ্র উপাখ্যান* আৰু *ৰুক্মিণী হৰণ কাব্য* ঃ** হৰিশ্চন্দ্র উপাখ্যান শঙ্কৰদেৱৰ প্রথম ৰচনা। এই কাব্যৰ আধাৰ হৈছে মার্কণ্ডেয় পুৰাণৰ ৭ম-৮ম অধ্যায়। ইয়াত ভগৱান বিষ্ণুৰ শ্রেষ্ঠত্ব কীর্তন কৰা হৈছে। কৰুণ আৰু হাস্যৰসেৰে কাব্যখনি উপভোগ্য হৈ পৰিছে।

ৰুক্মিণী হৰণ কাব্যৰ বিষয়বস্তু মূলতঃ হৰিবংশৰ পৰা গ্রহণ কৰিলেও ভাগৱতৰ কথাও তাত সুমুৰাই দিয়া হৈছে। কুণ্ডিল নগৰৰ ভীষ্মক ৰজাৰ কন্যা ৰুক্মিণীক শ্রীকৃষ্ণই হৰণ কৰি বিবাহ কৰা ঘটনাই কাব্যখনিৰ মূল প্রতিপাদ্য বিষয়। শৃংগাৰ আৰু বীৰৰসৰ প্রাধান্য ঘটিছে কাব্যখনিত।

অন্যান্য আখ্যানমূলক কাব্য ঃ অজামিল উপাখ্যান ভাগৱতৰ ষষ্ঠ স্কন্ধৰ প্রথম তিনিটা অধ্যায়ৰ বিষয়বস্তু লৈ ৰচিত। হৰি নামৰ মাহাত্ম্য প্রতিপাদনেই ইয়াৰ মূল উদ্দেশ্য। গ্রাহ-গজেন্দ্র যুদ্ধ, অমৃত মথন আৰু বলিছলন হৈছে ভাগৱতৰ অষ্টম স্কন্ধৰ প্রধান আখ্যান। আনহাতে ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ ৮২-৮৫ অধ্যায়ৰ বর্ণনীয় বিষয়বস্তুক লৈ গুৰুজনাই কুৰুক্ষেত্র কাব্য ৰচনা কৰিছে।

(২) **ভক্তিতত্ত্বপ্রধান গ্রন্থ ঃ** ভক্তিৰত্নাকৰৰ বিষয়ে ইতিপূর্বে আলোচনা কৰা হৈছে। ভগৱান কৃষ্ণ আৰু মধ্যম পাণ্ডৱ অর্জুনৰ কথোপকথনক বিষয়বস্তুৰূপে লৈ ৰচনা কৰা ভক্তিপ্রদীপ গ্রন্থত গুৰুজনাই ভক্তিৰ তত্ত্ব আৰু মহিমা সুন্দৰকৈ বর্ণনা কৰিছে। ভাগৱতৰ তৃতীয় স্কন্ধ আৰু বামন পুৰাণৰ বিষয়বস্তুলৈ তেখেতে অনাদি-পাতন ৰচনা কৰিছে। আকৌ ভাগৱতৰ একাদশ স্কন্ধত উপলব্ধ ৰজা নিমি আৰু নজন সিদ্ধৰ কথোপকথনক লৈ নিমি নৱসিদ্ধ সংবাদ প্রণয়ন কৰিছে।

(৩) **অনুবাদমূলক গ্রন্থ ঃ** আগতে উল্লেখ কৰাৰ দৰে ভাগৱতৰ ১ম, ২য়, ১১শ আৰু ১২শ স্কন্ধ গুৰুজনাই সম্পূর্ণভাৱে অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰে। তদুপৰি ৬ষ্ঠ, ৮ম আৰু ১০ম স্কন্ধৰো আংশিক অনুবাদ কৰে। অনুবাদ কৰোতে মূলৰ ফালে সততে তেওঁ দৃষ্টি ৰাখিছিল আৰু কল্পনাৰ ক্ষেত্রতো তেওঁ সংযত আছিল। ভাগৱতৰ সকলো স্কন্ধৰ ভিতৰত গুৰুজনাই ৰচনা কৰা 'দশম' খনিয়েই সর্বপ্রধান। মূল ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ ৯০টা অধ্যায়ৰ ভিতৰত প্রথমৰ পৰা ৪৯ সংখ্যক অধ্যায়লৈকেহে শঙ্কৰদেৱে অনুবাদ কৰিছিল। এই খণ্ডক আদ্য বা আদি দশম বুলি জনা যায়। অসমৰ মহাপুৰুষীয়া ধর্মৰ পৰম্পৰাত চাৰিপুথিৰ ভিতৰত দশম ভাগো অন্যতম। এই খণ্ডটিত কৃষ্ণৰ জন্মৰ পৰা কংসবধৰ পিছত গোপী-উদ্ধৱ সংবাদলৈকে ঘটনাৰাশি বর্ণিত হৈছে।

আদি দশমত কৃষ্ণৰ বিচিত্র বাল্যলীলাৰ মাজেদি ভগৱৎসত্তা প্রতিপাদিত হৈছে। অদ্ভুত ৰস আৰু বাৎসল্যভাৱৰ লগতে ভক্তিৰ সুন্দৰ অভিব্যঞ্জনা ঘটিছে ইয়াত। ৰাসক্রীড়া আৰু গোপী উদ্ধৱ সংবাদত সম্ভোগ আৰু বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গাৰ ৰসৰ সুন্দৰ প্রকাশ ঘটিছে। নানা ঋতুৰ বর্ণনা, নানা অলংকাৰৰ সুন্দৰ প্রয়োগ আৰু চিত্রকল্পনাই গ্রন্থখনিৰ কাব্যিক মূল্য বঢ়াই তুলিছে।

ভাগৱতৰ একাদশ আৰু দ্বাদশ স্কন্ধ ভক্তি আৰু দার্শনিক তত্ত্বসমূহৰ সুন্দৰ প্রকাশ দেখা যায়। যোগ, ধ্যান, তপ আদিতকৈ ভক্তিযে সর্বোত্তম পথ, তাক একাদশস্কন্ধত সুন্দৰকৈ প্রতিপাদন কৰা হৈছে।

উত্তৰাকাণ্ড ৰামায়ণ ঃ মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণৰ আদি আৰু উত্তৰাকাণ্ড শঙ্কৰদেৱৰ সময়ত উপলব্ধ হোৱা নাছিল। সেয়েহে শঙ্কৰদেৱে উত্তৰাকাণ্ড আৰু মাধৱদেৱে আদিকাণ্ড যোগ দি মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণখনি সম্পূর্ণ কৰি তোলে। অনুবাদৰ ক্ষেত্রত শঙ্কৰদেৱে মাধৱ কন্দলীৰ প্রতি শ্রদ্ধা আৰু কৃতজ্ঞতা এনেদৰে বিনম্রভাৱে প্রকাশ কৰিছে—

পূর্ব কবি অপ্রমাদী মাধৱ কন্দলী আদি
তেহে বিৰচিলা ৰাম কথা।
হস্তীৰ দেখিয়া লাদ শশা যেন ফাড়ে মার্গ
মোৰ ভিল তেহ্নয় অৱস্থা।।

উল্লেখযোগ্য যে গুৰুজনাই বাল্মীকি ৰামায়ণৰ পৰা ৰাম-সীতাৰ প্রসংগ থকা মূল অধ্যায়খিনিহে অনুবাদ কৰিছে। সেই কাৰণেই তেওঁ ইয়াক 'উত্তৰ কাণ্ডৰ কথাসাৰ' বুলি অভিহিত কৰিছে।

(৪) **নাম প্রসংগৰ গ্রন্থ ঃ** কীর্তন মহাপুৰুষজনাৰ কবিত্ব প্রতিভাৰ শ্রেষ্ঠ নির্দশন আৰু অসমৰ বৈষ্ণৱ সম্প্রদায়ৰ দ্বাৰা স্বীকৃত চাৰি পুথিৰ ভিতৰত প্রথম পুথি। কীর্তনত থকা ২৭টা স্বয়ংসম্পূর্ণ খণ্ডৰ ভিতৰত শেষৰ দুটা খণ্ড শঙ্কৰদেৱৰ ৰচনা নহয়। মুঠ পাঁচটা খণ্ডৰ বাহিৰে আন খণ্ডকেইটাৰ আধাৰ গ্রন্থ হৈছে *ভাগৱত পুৰাণ*। সেয়েহে কীর্তনক

ভাগৱতৰ সাৰাংশ বুলিবও পাৰি। কীর্তনত বিষ্ণু-কৃষ্ণৰ নবিধ ভক্তিৰ ভিতৰত শ্ৰৱণ-কীর্তনৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপাদন কৰা হৈছে নানা আখ্যানৰ ছলেৰে।

গুণমালা ঃ কুসুমমালা ছন্দত ৰচিত এখনি ক্ষুদ্ৰ গ্ৰন্থ হৈছে গুণমালা। ইয়াত থকা প্ৰথম খণ্ডটো ভগৱান বিষ্ণু-কৃষ্ণৰ সাধাৰণ স্তুতিসূচক। বাকী পাঁচটা খণ্ড ভাগৱতৰ দশম আৰু একাদশ স্কন্ধৰ সংক্ষিপ্ত আভাস। চৈধ্য প্ৰসংগত গুণমালাও গোৱা হয়।

(৫) **ৰৰগীত, ভটিমা, চপয় ঃ** মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৰে ৰচনা কৰা ৰৰগীতসমূহো অনবদ্য সাহিত্য আৰু উচ্চাঙ্গ সঙ্গীতো। এই গীতসমূহত ভগৱান ৰামচন্দ্ৰ অথবা কৃষ্ণৰ গুণ-মাহাত্ম্য বর্ণিত হৈছে। এতেকে বিষয়বস্তুৰ ফালৰ পৰা এই গীতবোৰৰ প্ৰধান আধাৰ গ্ৰন্থ হৈছে ৰামায়ণ আৰু ভাগৱত পুৰাণ। ৰৰগীতৰ লগতে চপয় আৰু ভটিমাকেইটিও সংস্কৃত তৎসম আৰু তদ্ভৱ শব্দৰে ভৰা।

এইদৰে দেখা যায়, শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ সমগ্ৰ ৰচনাৱলীতে সংস্কৃত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ প্ৰাধান্য বিদ্যমান।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১৩ ঃ শঙ্কৰদেৱৰ ৰচনাৱলীক কোনকেইটা বহল ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি?

.....

প্ৰশ্ন নং ১৪ ঃ শঙ্কৰদেৰে বাল্মীকি ৰামায়ণৰ কোনটো কাণ্ড অসমীয়াত ৰচনা কৰিলে?

.....

১৪.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলোঁ ঃ

- পুৰণি অসমত উত্তৰ বৈদিক কালৰ পৰা অর্থাৎ শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ ৰচনাৰ সময়ৰ পৰাই সংস্কৃত ভাষা সাহিত্যৰ চর্চা চলিছিল।
- প্ৰাচীন অসমৰ ৰজাসকল সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল আৰু তেওঁলোকৰ আদেশ আৰু অনুপ্ৰেৰণাতে এই ৰাজ্যত অলেখ শিলালেখ আৰু তাম্ৰলেখ ৰচিত হৈছিল।
- তন্ত্ৰ আদি নানাবিধ শাস্ত্ৰ আৰু টীকা-ভাষ্য ৰচনাৰ যোগেদিও সংস্কৃতৰ বিস্তৃত অনুশীলন হৈছিল প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগৰ অসমত।
- সংস্কৃত ভাষা সকলোৰে বাবে বোধগম্য নোহোৱাত ৰজা-প্ৰজা সকলোৱে বুজিব পৰাকৈ সংস্কৃত শাস্ত্ৰসমূহ প্ৰান্তীয় ভাষা অসমীয়ালৈ ভাঙণি কৰিবলৈ প্ৰাক্ শঙ্কৰীযুগৰ পৰা এটা বিস্তৃত প্ৰয়াস চলিল।

- মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱে একশৰণ হৰিনাম ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ কাৰণে গীতা-ভাগৱত আদি শাস্ত্ৰ মন্থন কৰি নানা পুথি প্ৰণয়ন কৰিলে। তেওঁ সংস্কৃত ভাষাতো কিছু সাহিত্য প্ৰণয়ন কৰিলে।
- শব্দসমূহৰ অৰ্থৰ জ্ঞান লাভ কৰিলে।

১৪.১১ অধিক জানিবলৈ

১) *মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ বাক্যামৃত*, শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সংঘ, নগাঁও, ১৯৯৮।

২) *শ্ৰীমদ্ভাগৱত*, শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সংঘ, নগাঁও, ২০০০।

৩) দেৱশৰ্মা, আচাৰ্য ৰজনীকান্ত, *প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগত অসমত সংস্কৃত চৰ্চা*। (দ্ৰষ্টব্য, শৰ্মা, ড° বাণীকান্ত, আচাৰ্য ৰজনীকান্ত দেৱশৰ্মা ৰচনাৱলী), গুৱাহাটী, ২০০৭।

৪) শৰ্মা, ড° সত্যেন্দ্ৰ নাথ, *অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত* (১০ম সংস্কৰণ), গুৱাহাটী, ২০১৭।

৫) Shastri, Dr. Biswanarayan, Sanskrit Studies in Assam (Vide, Sanskrit Studies in India) Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi, 1997.

৬) দাস, কৈলাস আৰু কলিতা মৰল, ড° ৰঞ্জিতা, *অসমীয়া ভক্তি সাহিত্য* (সম্পাদিত), শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সংঘ, নগাঁও, ২০০৬।

১৪.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শতপথ ব্ৰাহ্মণৰ নাম ক'ব লাগিব।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সুৰেন্দ্ৰ বৰ্মাৰ উমাচল প্ৰশস্তিৰ।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ তন্ত্ৰ, স্মৃতি, জ্যোতিষ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, আয়ুৰ্বেদ, ব্যাকৰণ, টীকা-ভাষ্যৰ কথা ক'ব লাগিব।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ তীৰ্থকৌমুদী, প্ৰেতকৌমুদীৰ নাম লিখিব লাগিব।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ খৃষ্টীয় নৱম শতিকা।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ প্ৰসংগত আছে।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পালকাপ্যৰ গ্ৰন্থখনৰ নাম লিখিব লাগিব।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুক্লধ্বজ বা চিলাৰায়ে গীতগোৱিন্দৰ সাৰৱতী টীকা লিখে।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মাধৱকন্দলীৰ প্রসংগত উল্লেখ কৰা হৈছে। শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ অনুবাদমূলক ৰচনাক প্রসঙ্গ চাওক।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শঙ্কৰদেৱৰ সংস্কৃত ৰচনাৰ প্রসঙ্গত চাওক।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাগৱতৰ পৰা।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শঙ্কৰদেৱৰ অঙ্কীয়া নাটৰ প্রসংগত স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰা হৈছে।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গঠন আৰু বিষয়বস্তু অনুসৰি ৬টা বহল ভাগৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে।

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ উত্তৰাকাণ্ড।

১৪.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ প্রাচীন অসমত সংস্কৃত চর্চাৰ প্রমাণ প্রথমে কোন গ্রন্থত পোৱা যায়? প্রাচীন অসমৰ বাবে সংস্কৃত চর্চাৰ সোণালী যুগ বুলি কোনটো সময়ক ক'ব পাৰি? প্রাচীন অসমৰ পাঁচখন শাসনৰ নাম উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ প্রাক্ শঙ্কৰী যুগৰ যিকোনো তিনিজন কবি আৰু তেওঁলোকৰ কাব্যৰ নাম লিখক। এই যুগৰ শ্রেষ্ঠ কবি কোন? তেওঁ সংস্কৃতত বিদগ্ধ হৈও প্রান্তীয় ভাষাত কিয় কাব্য ৰচনা কৰিলে?

প্রশ্ন ৩ ঃ বিষয়বস্তু আৰু গঠন অনুসৰি মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ ৰচনাৱলীক কোনকেইটা বহল ভাগত ভগাব পাৰি?

প্রশ্ন ৪ ঃ মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত ভক্তিৰত্নাকৰৰ এটি পৰিচয় দাঙি ধৰক।

প্রশ্ন ৫ ঃ অসমত মধ্যযুগত ৰচিত তন্ত্র আদি শাস্ত্রৰ বিষয়ে এটি আলোচনা যুগুত কৰক।

প্রশ্ন ৬ ঃ মহাপুৰুষ শ্রীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত অঙ্কীয়া নাট কেইখন আৰু কি কি? এই নাট কেইখন কিমান দূৰ সংস্কৃতমূলক সেই বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

প্ৰসঙ্গ পুথি

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গোস্বামী, হৰমোহন দেৱ (১৯৯২) ঃ *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী*; গুৱাহাটী ঃ বুকলেণ্ড।

২) ভদ্ৰ, সুধেন্দু মোহন (২০০৪); *ৰঘুবংশম্;* (প্ৰথম ঃ সৰ্গো দ্বিতীয় ঃ সৰ্গশ্চ); গুৱাহাটী ঃ চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।

৩) ভাগৱতী, কামাখ্যাচৰণ (২০০৩); *সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি*; গুৱাহাটী ঃ গ্ৰন্থপীঠ।

৪) *মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ বাক্যামৃত*, শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সংঘ, নগাঁও, ১৯৯৮।

৫) *শ্ৰীমদ্ভাগৱত*, শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সংঘ, নগাঁও, ২০০০।

৬) দেৱশৰ্মা, আচাৰ্য ৰজনীকান্ত, *প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগত অসমত সংস্কৃত চৰ্চা*। (দ্ৰষ্টব্য, শৰ্মা, ড° বাণীকান্ত, আচাৰ্য ৰজনীকান্ত দেৱশৰ্মা ৰচনাৱলী), গুৱাহাটী, ২০০৭।

৭) শৰ্মা, থানেশ্বৰ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত*, গুৱাহাটী ঃ চন্দ্ৰ প্ৰকাশ।

৮) শৰ্মা, ড° সত্যেন্দ্ৰ নাথ, *অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত* (১০ম সংস্কৰণ), গুৱাহাটী, ২০১৭।

বাংলা গ্ৰন্থ ঃ

৯) কৰ্মকাৰ, আৰ. ডি; *মৃচ্ছকটিকম্।*

১০) সিদ্ধান্ত বাগীশ, হৰিদাস (সম্পাদক) (১৮৭৮); *মৃচ্ছকটিকম্;* কলকাতা।

সংস্কৃত গ্ৰন্থ ঃ

১১) ভট্টাচাৰ্য, জীৱানন্দ বিদ্যাসাগৰ (সম্পা ঃ) (১৯০২); *ৰঘুবংশম্;* কলিকতা ঃ সিদ্ধেশ্বৰ যন্ত্ৰ।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

১২) Bose R. M. (ed.) (1969) *Abhigna-nasakuntalam;* Delhi : Motilal Banarsidas,

১৩) Deka, I (2010) : *Sriharsha's Naisadhacaritam;* Delhi : New Bharatiy Book Corporation.

১৪) Devadhar, C. R. (Ed) (1946); *Raghuvamsham of Kalidasa* (Cantos VI-IX); Bombay : Shri Samarth Sadan Keshav Bhikaji.

১৫) Kale, M. R. (1962) : *The Micchakatika of Sudraka*; Motilal Banarsidas.

১৬) Kale, M. R (Ed.) (1969) : *The Abhijnana Sakuntalam of Kalidasa*, Delhi : MBD, et al.

১৭) Kale, M. R (1988) : *The Kiratarjumyam of Bharavi;* Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Private Limited.

১৮) Kale, M. R. (ed.) (Reprint-1998) *The Abhigna-nasakuntalam of Kalidasa;* Delhi : Motilal Banarsidass.

১৯) Karnik, H. R. & Deshpande, N. A. (Ed) (1953); *Raghuvamsham* (Cantos I-IV); Bombay : New & Second Hand Book Stall.

২০) Karandhikar, M. A. (Ed) (1958); *Raghuvamsham of Kalidasa*; Book Sellers' Publishing Co.

২১) Keith, A. B. (1973) : *A History of Sanskrit Literature*, Delhi : Oxford UP, et al.

২২) Keith, Barriedal A. (Reprint-1998) *The Sanskrit Drama;* Delhi : Motilal Banarsidass.

২৩) Krishnamacharior (2004) : *History of Classical Sanskrit Literature*; Delhi : Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

২৪) Pandurang, Kashinath (1990); *The Mricchakatika of Sudraka*; Bombay : Parab.

২৫) Radhakrishnan, C. S. (2005) : *Kalidasa New Perspective*; Delhi : New Bharatiya Book Corporation.

২৬) Shastri, Dr. Biswanarayan, Sanskrit Studies in Assam (Vide, Sanskrit Studies in India) Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi, 1997.